

יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם

י"ג מידות של רחמים - מהמקרא ועד לסדר הסליחות

יונתן כהן

"וַיִּרְדְּ ה' בָּעָנָן, וַיִּתְנַצֵּב עִמּוֹ שָׁם; וַיִּקְרָא בְּשֵׁם, ה'. וַיַּעֲבֹר ה' עַל-פָּנָיו, וַיִּקְרָא, ה' ה', אֵל בְּחוּם וְחִנּוּן-אֶרֶץ אֲפִים, וְרַב-חֶסֶד וְאֶמֶת. לִצַּר חֶסֶד לְאֵלִים, נָשָׂא עֹן וְפָשַׁע וְחִטָּאָה; וְנָקָה, לֹא נָקָה-פֶקֶד עֹן אֲבוֹת עַל-בָּנִים וְעַל-בָּנִים בָּנִים, עַל-שְׁלֹשִׁים וְעַל-רַבָּעִים". (שמות, ל"ד 5-7)

פסוקים ספורים מכתבי הקודש זוכים להופיע בסידורי התפילה של המאמינים, ופחותים מהם אלה שמופיעים מספר רב של פעמים. אם כן, כאשר שלושה פסוקים חוזרים על עצמם שוב ושוב בתפילה, פעם אחר פעם בכל תעניות הציבור ובפרט ביום הכיפורים - ברור כי מדובר במופע מיוחד שדורש התייחסות. כאשר מדובר בפסוקים שמתארים את תכונות האל ואת מהותו, ברור עוד יותר כי מדובר בפסוקים בעלי חשיבות ייחודית, שאופים בקדושה. כאשר שמעתי את י"ג המידות בפעם הראשונה במהלך סדר סליחות, הבנתי כי משהו לא רגיל מתרחש כעת סביבי. גם אם אני לא מכיר את ההקשרים הסבוכים או את הסיפורים העתיקים, כשאני מוקף במאמינים שקוראים מילים קדושות בעלות כוח מיסטי בקול רם, אני מייד מבחין כי משהו באוויר סביבי משתנה.

לכן הסתקרנתי לבחון את הפסוקים האלו פעם נוספת, החל ממופע המקורי במקרא ועד לסדר הסליחות של ימינו ולהבין מדוע אנו משתמשים בהם באופן כה אינטנסיבי במהלך כל אחת מהתעניות שלנו. תחילה אתייחס למסגרת העלילתית שבמהלכה מגיעים שלושת הפסוקים הללו, ואטען כי כבר מתוך העריכה המקראית והפרשנות המסורתית עולה כי יש לקרוא את הסיפור המקראי כהצעה לחזרה בתשובה ולחידוש הברית עם האל. לאחר מכן אתייחס לרגש שהכתוב מעורר בקורא בשני מופעים שונים שלו: הסיפור המקראי מתאר סיטואציה של קרבה ואינטימיות, וסידור הסליחות מעורר תחושה של יראה וקדושה. לבסוף אתייחס להתקבלות הטקסט במסורת היהודית כמעין "לחש הגנה", החל מהסיפור המקראי והשימוש שמשם עושה במידות ה', עבור במיסוד המידות על ידי חכמי התלמוד ככאלו "שאינן חוזרות ריקס", וכלה בימינו אנו, ביחס אל המידות ככוח שמנכיח את רוח ה' בעולם.

ברית של תשובה: הנה אנכי כורת ברית

התגלותו של ה' אל משה מגיעה לאחר החטא הקולקטיבי הראשון והחמור ביותר של בני ישראל. ה' הוציא את בני ישראל משעבוד של מאות שנים במצרים, ורגע לפני שהם עתידים לקבל את מצוותיו, הם מפירים את הברית שנכרתה בינם לבין ה' כארבעים ימים קודם לכן בצורה הבוטה ביותר: הם כורתים ברית חדשה עם א-לוהים אחרים - העגל. יש לציין כי חטא העגל אינו סתם עבירה על אחת הדיברות, אלא בגידה של ממש. בני ישראל חיקו באופן מדויק את כריתת ברית האגנות שהתרחשה למרגלות הר סיני עם ה', ובה משה זבח לה' פרים שלמים

לפני עלייתו אל ההר: העגל יוצא מתוך האש, אהרון בונה מזבח, בני ישראל מגישים מנחות וחוגגים באכילה ובשתייה ממש כפי שעשו מספר שבועות קודם לכן בכריתת הברית עם ה'.¹

בתגובה, ה' מעוניין להשמיד את בני ישראל ולהתחיל מחדש מזרעו של משה הנאמן לו: "וַיֹּאמֶר ה', אֶל־מֹשֶׁה: רְאִיתִי אֶת־הָעָם הַזֶּה, וְהִנֵּה עַם־קָשֶׁה־עֶרְף הוּא. וְעַתָּה הִנֵּיחָה לִי, וְיִסְרֹאֲפִי בָהֶם וּבְאֶחְלָם; וְאֶעֱשֶׂה אוֹתָךְ, לְגוֹי גָדוֹל".² חרון האף המוביל להשמדה מוחלטת מזכיר את מקרה המבול, אך כעת משה מצליח למנוע השמדה ובעצם פותח את האפשרות לתיקון קולקטיבי בפעם הראשונה. בעזרת טיעון חילול השם ("לָמָּה יֹאמְרוּ מִצְרַיִם לְאֹמֶר, בְּרָעָה הוֹצִיאָם לָהֶרֶג אֹתָם בְּהָרִים"),³ והזכרת האבות ("זָכֹר לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיִשְׂרָאֵל")⁴ משה מונע את השמדת בני ישראל, אך אינו מסתפק בכך ומעוניין להביא לכפרה אמיתית על החטא: "וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל־הָעָם, אַתֶּם חָטְאתֶם חֲטָאָה גְדוֹלָה; וְעַתָּה אֶעֱלֶה אֶל־ה', אוֹלִי אֲכַפְּרָה בְּעֵד חֲטָאתְכֶם".⁵

משה יודע כי העובדה שבני ישראל לא הושמדו אין משמעותה שהחטא נמחל, ולכן גם לאחר שה' ניחם על הרעה הוא ממחר לרדת מההר, לכתוש את העגל, להרוג את אלו שהובילו את החטא ולשוב ולבקש מחילה מה'. אך ה' מודיע כי כעת לא ליווה בעצמו את העם, אלא ישלח מלאך במקומו. משה מבין מכך כי היחסים עדיין לא שוקמו, ודורש להתקרב אל ה' ולעשות תשובה אמיתית. לכן הוא מסרב ללכת בהנהגתו של מלאך ובה' ובדין ודברים עם ה', עד שהאחרון מתרצה: "וַיֹּאמֶר ה' אֶל־מֹשֶׁה, גַּם אֶת־הַדָּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ אֵעֱשֶׂה: כִּי־מִצָּאתַי חֵן בְּעֵינַי, וְאֶדְעָךְ בְּשֵׁם".⁶ משה, שרואה פתח להתקרבות מחודשת מרחיק לכת ומבקש "הִרְאֵנִי נָא, אֶת־כְּבוֹדְךָ".⁷ ה' נענה לבקשה ומעניק למשה את הנוסחה שתעורר את רחמיו, וכך בעצם יוצר את יום הכיפורים ואת התפילה שעומדת במרכזו. משה עולה להר, זוכה למעמד י"ג מידות וכותב מחדש את לוחות הברית. לאחר ארבעים יום ולילה הוא יורד מההר עם ברית חדשה ביום הכיפורים, על פי פירוש רש"י: "ויהי ברדת משה. קָשָׁהּ בִּיא לוחות אַחֲרֹנוֹת בְּיוֹם הַכְּפֻרִים".⁸ כלומר, משה יורד מההר ביום הכיפורים עם ברית חדשה של רחמים, של אפשרות לכפרה ולתשובה, ברית של חידוש הקשר עם ה'. לאחר מכן, משה מודיע לעם על המצוות שקיבל, מרים תרומות ומקים לה' את אוהל מועד ובכך משיב הכל על כנו.

לטעמי, מסגור ההתגלות של י"ג המידות לאחר חטא העגל ולפני כריתת הברית המחודשת מבאר מדוע זכו מידות אלו להיות מהות הסליחות והתפילות ביום הכיפורים ובימי התענית. בהתגלות זו העניק ה' לעמו את האפשרות לחזור בתשובה כעם וכקולקטיב, וכך זכו בני ישראל

1 ברית האגנות מתוארת במלואה בשמות כ"ד. א' אלדר, י"ג מידות - תוכן ומשמעות, עלון שבועות, 154 (שבט תש"ס), עמ' 95-114.

2 שם' לב 9-10.

3 שם' יב 12.

4 שם' יב 13.

5 שם' יב 30.

6 שם' לג 17.

7 שם' לג 18.

8 פירוש רש"י לשם' ל"ד 29.

לנוסחה שתעביר את ה' אל כסא הרחמים, ונוסד יום הכיפורים כיום של תשובה ומחילה לחטאים: "כשהציבור מתקבצין ומתענין ומכווין את לבם לאביהם שבשמים הקב"ה מרחם עליהם [...] וכתת הקב"ה ברית עם משה רבינו ועם אבותינו שאינם חוזרות ריקם".⁹ כך, בכל יום כיפורים (וביתר התעניות) כאשר אנו מזכירים את י"ג המידות, אנחנו בעצם מחדשים את הברית שנכרתה עם מתן הלוחות השניים – הברית שלפיה אנו יכולים לחזור בתשובה, לחדש את הקשר עם האל ולזכות ברחמיו ובמחילתו.

רגש של קרבה ואינטימיות: ושכתי כפי עליך עד עברי

לעתים דווקא רגעים של משבר באמון מביאים עמם הזדמנות להתקרבות גדולה, כאילו הסדקים שנוצרו מהשבר מאפשרים לחדור עמוק ולהתעלות לרמות של קרבה שלא היו זמינות קודם לכן. לאחר חטא העגל, משה מזהה את הפוטנציאל הגלום באותו רגע שפל ביחסים ויוזם את המפגש האינטימי ביותר של אדם עם האלוהות המוחלטת, כאשר הוא מבקש לראות את פניו של ה'. העיתוי אכן נדמה קצת תמוה, כיצד דווקא אחרי הזעם הגדול שלו על הבגידה הבוטה של בני ישראל יסכים ה' לחשיפה כזו? רש"י מתייחס לסוגיה זו ומנסה ליישב את הכתוב: "ראה משה שהיה עת רצון ודבריו מקובלים, והוסיף לשאול להראותו מראית כבודו".¹⁰ נראה כי דווקא תחושת העלבון והפגיעה העמוקה שחש ה', אשר מותירות אותו כה חשוף וגלוי אל מול משה, הן שמכשירות את הקרקע להתגלות שלא הייתה כמותה עד כה.

משה מבין כי בחטא העגל הופרה בריתם של בני ישראל עם ה' ושובר בעצמו את הלוחות, באקט סמלי שמסמל קריעת חוזה במזרח הקדום.¹¹ כעת, הוא מבקש ליצור ברית חדשה וחזקה מקודמתה שתבטיח מחדש את הקשר שבין ה' לעמו, באמצעות ידיעה אינטימית של ה'.¹² א-לוהים נענה לבקשתו של משה, ומתאר כיצד תיראה הפגישה בין השניים בצורה כמעט אירוטית: "וְהָיָה בְּעֵבֶר כְּבֹדִי, וְשִׁמְתִּידָּ בְּנִקְרַת הַצּוּר; וְשִׁכְתִּי כְּפִי עָלֶיךָ, עַד-עֶבְרִי. וְהִסְרֹתִי, אֶת-כְּפִי, וְרָאִיתָ, אֶת-אַחֲרִי; וּפָנִי, לֹא יִרְאוּ".¹³ עצם העובדה שיש צורך בהכנה לפגישה כבר מרמזת שהיא תהיה מיוחדת ולא מובנת מאליה, ותיאור המגע הפיזי הקרוב מעורר בקורא התרגשות מהרגע בו ניחח ה' את כפיו על פני משה, ואף עוד יותר מהרגע שיבוא לאחריו.

משה עולה להר סיני בבוקר עם שני לוחות אבנים חדשים, כאשר בסביבת ההר אין אף אדם או יצור חי כלשהו: "וַיֵּרָד ה' בְּעָנָן, וַיִּתְּצֵב עָמֹ שָׁם".¹⁴ רק ה' ומשה לבדם האחד עם השני, וכמו שהבטיח: "וַיַּעֲבֹר ה' עַל-פָּנָיו".¹⁵ ואז ה' חושף עצמו וקורא ב"ג המידות: "ה' ה', אֵל רַחוּם וְחַנּוּן-אֶרְךָ אָפִים, וְרַב-חֶסֶד וְאֱמֶת. נֹצֵר חֶסֶד לְאֱלֹפִים, נִשְׂא עֹון וְפֹשַׁע וְחֲטָאָה; וְנִקְּה, לֹא

9 סדר רב עמרם גאון, סדר תעניות.

10 פירוש רש"י לשם' ל"ג 18.

11 א' ברתור, מעשה בשבועה יפת תואר: החוק המקראי בראייה ספרותית, בן-שמן תשע"ג, עמ' 59.

12 לעיל הערה 1.

13 שם' לג 22-23.

14 שם' לד 5.

15 שם' לד 6.

יִנְקָה-פֶּקֶד עוֹן אֲבוֹת עַל-בָּנִים וְעַל-בְּנֵי בָנִים, עַל-שְׁלֵשִׁים וְעַל-רִבְעִים".¹⁶ כלומר, י"ג המידות הן הן "אחוריו" של ה', וברגע אמירתן אנחנו נחשפים יחד עם משה לגילום האינטימי והקרוב ביותר של האלוהות.

תחושה של קדושה: במרכז אמירת סליחות

אם לשפוט על פי מבנה סדר הסליחות בכל קהילות ישראל כיום, אמירת י"ג מידות היא ללא ספק החלק הקדוש והחשוב ביותר בסליחות, בתפילות הימים הנוראים וביום הכיפורים. כבר במבואות ובפירוש של חלק מסידורי הסליחות עצמם מובאים דברים כגון "במרכז אמירת סליחות עומדות י"ג מידות של רחמים".¹⁷ בכל קהילות ישראל אומרים את י"ג המידות ארבע או חמש פעמים במהלך סדר הסליחות, ובמהלך יום הכיפורים אומרים אותן כעשרים ושש פעמים, כמניין ה'. אם כן, ניכר שאין חלק מרכזי יותר בסדר הסליחות מאמירת שני הפסוקים האלה, ולמעשה זו התפילה היחידה במחזור שנאמרת כפי שהופיעה במקרא, ונמסרה מה' ככתבה וכלשונה.¹⁸

האופן שבו נאמרות י"ג המידות מדגיש אף הוא את תחושת הקדושה שאופפת את המעמד המיסטי. עוד לפני שמתחילים באמירת המידות עצמן, ובין כל פעם לפעם שבה אומרים אותן, שרים פיוטים מיוחדים המוקדשים למעמד עצמו. כך המתח הדתי שנלווה לאמירת י"ג מידות זוכה להרחבה משמעותית,¹⁹ והקהל מתכוון לרגע חשיפת מידותיו של האל, כמו ה' שהניח את כפיו על פני משה לפני שהראה את אחוריו. הן את הפיוט המקדים והן את המידות עצמן נוהגים לומר בעמידה, ובקהילות הספרדיות אף נוהגים לכרוע מעט באמירת "ויעבור ה' על פניו" ולעלות על קצות האצבעות בעת אמירת שתי המידות הראשונות: "ה' ה'". את המידות עצמן אומרים בקול רם, ויש הנוהגים אף לספור אותן באצבעות כדי לחזק את הכוונה והריכוז.²⁰ בחלק מהקהילות, יש שתוקעים בשופר בזמן אמירת י"ג מידות ובכך מוסיפים לייחודו של הרגע שבו כביכול שערי השמיים נפתחים.

הלכות רבות מתייחסות לרגע אמירת המידות בכובד ראש, וגורסות כי "אסור להזכיר י"ג מידות שלא בכוונה [...] דאם אומרם שלא בכוונה עובר באיסור, כי לגודל מעלת י"ג מידות אם אומרם שלא בכוונה הרי זה זלזול במעלתם".²¹ לכן בין היתר, כל מילה בשני הפסוקים הללו נדרשה וזכתה לפרשנות ענפה, ואף על השאלה כיצד יש לספור את שלוש עשרה המידות נחלקו חכמים רבים עד כדי כך שהשד"ל מביא שלוש עשרה שיטות שונות לחלוקה.²² כמו כן, ההלכה אוסרת לומר את י"ג המידות ביחידות, אלא רק בציבור, והרי התפילות

16 שמ' לד 6-7.

17 א"י הלוי, סדר הסליחות כמנהג הספרדים ובני עדות המזרח, בני ברק תש"ן, עמ' 34.

18 ג' גלון, 'יום הכיפורים - יג מידות הרחמים', ישיבת הר ברכה, ט' בתשרי תשע"ב, נדלה ב-10.4.2024, <https://yhb.org.il/shiurim/galon96>. מתוך ההנחה כי קריאת שמע איננה נחשבת לתפילה.

19 ש' אליצור, 'למקורם של פיוטי הסליחות', תרביץ, פד [ד] (תשע"ו), עמ' 529.

20 בן איש חי, הלכות שנה א', כי תשא, אות ד', אות ל'.

21 י"י רפפורט, קונטרס חוננו ועננו על י"ג מידות, בני ברק תש"ע, עמ' ל"א-ל"ב.

22 פירוש שד"ל לשמ' לד 6.

היחידות שחייבות להיאמר בציבור הן אלו שנחשבות ל"דבר שבקדושה": "כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה" (מסכת ברכות, כ"א ע"ב).²³ אך גם מבלי להכיר את המשמעות של כל מילה ומילה או את מעלת המידות, בעת התפילה ביום הכיפורים ובסדר הסליחות ניתן להרגיש את ההתעלות הרוחנית וההתכוונות של הקהל בעת אמירת הפסוקים הללו, כאשר כולם פתאום נעמדים, מרימים את קולם, עוצמים את עיניהם ומתרכזים במילים.

התקבלות בתור לחש הגנה: סלחתי כדברך

כבר משה הבין את הכוח הגלום באמירתן של י"ג המידות, והשתמש בהן בעצמו כדי לקבל את סליחתו של ה' לאחר שובם של המרגלים מארץ ישראל. פעם נוספת, עם ישראל מביע את חוסר האמון שלו בה', והאחרון מבקש להשמידם ולהקים עם חדש מזרעו של משה. אך כעת לארסנל ההגנה של משה נוסף נשק חדש ורב עצמה: "עֲתָה, יִגְדֹּל-נָא כֹחַ אֲדֹנָי, בְּאֲשֶׁר דִּבַּרְתָּ, לֵאמֹר. ה', אֶרְךָ אַפַּיִם וְרַב-חֶסֶד, נֶשֶׂא עֹון, וְנָשֵׂעַ; וְנִסָּה, לֹא יִנָּסֶה-פֶקֶד עֹון אָבוֹת עַל-בָּנִים, עַל-שְׁלֹשִׁים וְעַל-רִבְעִים".²⁴ מיד לאחר מכן ה' עומד בהבטחתו ומשיב "סִלַּחְתִּי כְּדָבָרְךָ".²⁵ כלומר, שימוש באמירת י"ג המידות בתור דרישה למחילה באה לידי ביטוי כבר במקרא על ידי משה בעצמו.

לכן כבר בראשית תקופת האמוראים יוחס לאמירת י"ג המידות כוח רב עצמה. בתלמוד מובאים דברי רבי יוחנן שדרש כי: "נתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפלה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאין – יעשו לפני כסדר הזה ואני מוחל להם".²⁶ ורב יהודה הוסיף כי: "ברית כרותה לשלש עשרה מדות שאינן חוזרות ריקם, שנאמר: "הנה אנכי כורת ברית".²⁷ כלומר, נראה כי כבר בתקופתם של חכמי התלמוד, אמירת י"ג מידות הייתה חלק מהליטורגיה ושימשה את היהודים בתפילותיהם כדי לעורר את מידת הרחמים של האל, להבטיח מחילה ולדרוש הגנה. מעבר לכך, האמוראים מבססים ומעמיקים הבטחה מרחיקת לכת שלפיה אמירת י"ג המידות לעולם תענה על ידי האל. ניתן לומר כי בדרשותיהם אלו הם "כבלו" את ה' וחיבו אותו למחול לבני ישראל המתפללים אליו, ובכך מיצבו את אמירת י"ג מידות כלחש הגנה של ממש.

אם כן, לא פלא כי מקומן של המידות הלך ותפס מקום מרכזי יותר ויותר בסידורי התפילה, ובעיקר בזמנים שבהם נדרשה סליחתו של האל על החטאים והפשעים – בתעניות, בימים הנוראים וביום הכיפורים. בסידור רב סעדיה גאון מהמאה התשיעית ניתן למצוא אמירת סליחות כחלק מרכזי מתפילת יום הכיפורים, במסגרת דומה לזו שאנו מכירים היום – חזרה על י"ג מידות, כאשר אלו עטופות בפיזטים המוקדשים להן.²⁸ גם במסורות דתיות אחרות,

23 ע' ביק, י"ג מידות של רחמים: עשרה שיעורים על קיום האדם, אלון שבות: ישיבת הר עציון, תשס"ט, עמ' 111.

24 במ' יד 18-17.

25 במ' יד 20.

26 בבלי, ראש השנה י"ז ע"ב.

27 בבלי, ראש השנה י"ז ע"ב.

28 ש' אליצור (לעיל הערה 9), עמ' 531.

לדקלום חוזר ונשנה של תכונות הישות האלוהית מיוחס כוח של הגנה וסיוע. במסורת הבודהיסטית מוכרת פאריטת ה־Itipiso, אשר מתארת את תכונותיו של הבודהה, של הדהרמה ושל הסנגהה, ודקלומה מאה ושמונה פעמים מעורר שלוה פנימית ומפיץ אנרגיה חיובית.²⁹ במסורת המוסלמית נהוג לדקלם את תשעים ותשעת שמותיו של האל, כאשר כל אחד ואחד מהם מתאר תכונה שונה שלו, ועל פי חדיית' מאת הנביא מחמד: "לאללה ישנם תשעים ותשעה שמות, מי שמדקלם אותם, ייכנס לגן עדן".³⁰

כיום ניתן לראות עדויות של יחס כמעט מיסטי ל"ג המידות, כאשר עצם אמירת תכונותיו של האל מעוררת את נוכחותו ומביאה להתגלותו: "בתפילה רגילה, אני עומד בצד אחד, מול הקב"ה, שנמצא מאחורי הפרגוד. בסליחות, אנו לא עומדים מול פני השכינה אלא בתוכה, מוקפים בה ומביאים להתגלותה. בראש קהל המרכבה חייב להימצא ה' יתברך בעצמו. הוא איננו מקשיב לסדר תפילה זה אלא נמצא ונוכח בתוכו [...] קורא י"ג המידות כולו נכון לשרת בתפקיד מרכבה לשכינה, להיות כסא המלכות של מלך מלכי המלכים".³¹ מעבר לתפקידן של י"ג המידות כתפילה שמביאה למחילה, למאמין שאומר אותן יש תפקיד פעיל בגילוי של האלוהות בעולם – בקולו, ובעזרת תיאור תכונות ה', הוא מעורר נוכחות אלוהית של ממש בעולם הפיזי.

סיכום: יש בי מזה, וגם מזה

כמו כל פסוק ומילה בכתבי הקודש, גם י"ג המידות נטענו במשמעויות רבות ושונות לאורך השנים על ידי המאמינים שקראו אותן ופירשו אותן פעם אחר פעם. כחלק מהפרקטיקה, המילים ספחו אליהן את כל המשמעויות וההקשרים גם יחד והתהוו יחד עם הקריאה. בעת אמירת י"ג המידות אנו כורתים מחדש את הברית עם אלוהינו, חוזרים בתשובה, מבקשים מחילה על חטאינו ומתחייבים שלא לבנות שוב את עגל הזהב. אנחנו עושים זאת באמצעות יצירת אינטימיות וקרבה גדולה אל ה', כאשר אנחנו "משחזרים" את רגע החשיפה של האל מול משה. הקרבה הזו מכריחה את ה' לענות לתפילה – הוא לא יכול להתעלם מקריאתנו לאחר התזכורת של הרגע הזה בהר סיני. לכן זוהי תפילה שחייבת להיענות, ואנו מתייחסים אליה ממש כמו אל לחש הגנה. וכמובן שלאותן מילים ממש יש עוד אינספור משמעויות ופירושים שנוכחים ברגע אמירתן, ומתהווים בכל פעם מחדש.

²⁹ Palelai Buddhist Temple, 'Recollection of the Virtuos Qualities of the Buddha', 01.01.2015, Accessed in 11.04.2024, <https://static1.squarespace.com/static/5aa47c3bd274cbde866fd58c/t/5e9e6782e188753f74b2a4a7/1587796711146/Itipiso+Chant.pdf>

³⁰ מ' אלבח'ארי, צחיח אלבח'ארי, חדיית' 2736.

³¹ ע' ביק (לעיל הערה 13), עמ' 18-19.